

ЧИҚИНДИЛАРНИ ЙЎҚ ҚИЛИШ ВА УЛАРНИ ҚАЙТА ИШЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Худойбердийев Муҳаммад Норқобил ўғли

Денов тадбиркорлик ва педагогика институти,
и.ф.д., доц. **Мисиров Комолиддин Мамасабирович**
Тошкент молия институти

Аннотация. Мақолада иқтисодиёти ривожланган давлатлар ва Ўзбекистон Республикасида чиқиндиларни бошқариш ҳамда экологик хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ жиҳатларини ёритилган. Шунингдек, чиқинди, унинг пайдо бўлиши, зарарли чиқиндиларни қайта ишлашдаги дунё тажрибаси ҳамда уларнинг зарарсизлантирилишига оид илмий мулоҳазалар баён қилиниб, мақола якунида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: чиқинди, чиқиндиларни қайта ишлаш, қаттиқ ва маиший чиқиндилар, иккиламчи хом ашё.

ВОПРОСЫ УТИЛИЗАЦИИ И ПЕРЕРАБОТКИ ОТХОДОВ

Худойбердиев Мухаммад Норкабиль угли

Институт предпринимательства и педагогики Денова
д.э.н., доц. **Мисиров Комолиддин Мамасабирович**
Ташкентский финансовый институт

Аннотация. В статье освещены аспекты, связанные с обращением с отходами и обеспечением экологической безопасности в экономически развитых странах и Республике Узбекистан. Также изложены научные соображения относительно отходов, их возникновения, мировой опыт переработки вредных отходов и их обезвреживания, а в конце статьи разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: отходы, переработка отходов, твердые и бытовые отходы, вторичное сырье.

ISSUES OF WASTE DISPOSAL AND PROCESSING

Khudoyberdiyev Muhammad Norqabil ugli

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy
DSc, associate professor **Misirov Komoliddin Mamasabirovich**
Tashkent Financial Institute

Annotation. The article covers aspects related to waste management and ensuring environmental safety in economically developed countries and the Republic of Uzbekistan. Also, the scientific considerations regarding the waste, its occurrence, the world experience in the processing of harmful waste and their neutralization are described, and suggestions and recommendations are developed at the end of the article.

Key words: waste, waste processing, solid and household waste, secondary raw materials.

Кириш.

Бугунги кунда мамлакатимизда чиқиндиларни қайта ишлаш ва бошқариш ҳолатини қониқарли деб баҳолаб бўлмайди. Ўзбекистонда бу масалани ҳал қилишда ривожланган давлатлардан ортда қолмоқда. Сўнгги йилларда дунё бўйича чиқиндиларнинг кўпайиши ва чекланган ресурслар муаммоси энг долзарб муаммоларга айланиб улгурди. Шу боис дунё миқёсида чиқиндилар муаммоси энг долзарб экологик масалалардан бирига айланиб бормоқда.

Ушбу муаммоларни ҳал қилишнинг самарали усулларида бири бу чиқиндиларни қайта ишлаш натижасида турли хил хўжалик соҳалари учун зарур бўлган функционал хусусиятларга эга хом ашё маҳсулотларни олиш муҳимдир. Чиқиндиларни қайта ишлаш фаолиятини бошқаришда улардан муқобил энергия манбалари ишлаб чиқиш борасида бутун дунёда, хусусан, мамлакатимизда ҳам зарур чораларни амалга ошириш бўйича тегишли ишлар амалга оширилмоқда.

Бу борада Ўзбекистонда чиқиндиларни бошқариш бўйича давлат органлари учун бир қатор тафвсиялар берилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон Фармони қабул қилинди. Ушбу Фармонда чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга оширишда кўрсатилган хизматлар учун тўловлар тизимини такомиллаштириш, санитар тозалаш корхоналарини янада қўллаб-қувватлаш ва соҳага давлат-хусусий шериклик жорий этилишини йўл харитаси қилиб олинди.

Маиший ва саноат чиқиндиларини йиғиш ва қайта ишлаш соҳасида бошқарув тизимини тўғри ташкил этиш бўйича тавсияларни шакллантириш саноат ва истеъмол чиқиндиларини йўқ қилишда жаҳон тажрибасидан фойдаланилган ҳолда ечимини топишдан иборатдир. Чиқиндиларни бошқариш ва қайта ишлашнинг энг мақбул усуллари аниқлаш, улардан фойдаланиш иқтисодетимизга қанчалик даражада самара бериш йўллари излаб топиш ва қайта ишлаш технологияларидан фойдаланишда атроф-муҳитга таъсири даражасини пасайтириш чораларини кўришдан иборатдир.

Чиқиндиларни кўмиш, техник жиҳозланган полигонларга жойлаштириш, ёқиш ва қайта ишлаш каби турли хил усуллар дунё амалиётида мавжуд. Бу усуллар ичида энг мақбули қайта ишлаш самарали усул ҳисобланади (Фармон, 2024). Агар, ушбу усуллардан сақлаш ва ёқишни солиштирадиган бўлсак, ёқиш атроф-муҳитга зарар келтиради. Чиқиндиларни зарарсизлантириш, утилизатсия қилиш ва қайта ишлаш бўйича янги замонавий технологиялардан фойдаланишга кенг, эътибор бермасдан чиқиндиларни полигонларда сақлаб келмоқда, кўпгина мамлакатлар учун одатий ҳол бўлиб қолмоқда.

Адабиётлар шарҳи.

Мубаракшина ва бошқалар (2011) ўзларининг илмий тадқиқотларида замонавий технологиялар инсониятга бир вақтнинг ўзида чиқиндиларни йўқ қилиш муаммосини ҳал қилиш ва қўшимча маҳаллий энергия ва иссиқлик манбаларини яратиш билан боғлиқ жиҳатларга алоҳида эътибор қаратган. Аҳоли томонидан чиқиндиларнинг кескин ошиб бориши атроф муҳитнинг ва сув ресурсларининг ифлосланиши олиб келмоқда. Чиқиндилардан самарали фойдаланиб улардан электр токи ва бошқа манбаларни яратиш имконига эга эканлигини таъкидлаб ўтганлар.

Истеъмол талабининг ўсиши ва электрон маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини ўсишини ҳисобга олган ҳолда, чиқиндилар миқдори ўсиб боради ва уларни қайта ишлаш ва йўқ қилиш муаммоси тобора долзарб бўлиб бораётганлигини ва нима учун ҳозирги тизим ўсиб бораётган чиқиндилар таҳдидга дош бера олмаслигини ва биз қайси йуналишда боришимиз кераклигини айтиб ўтган (Осипов ва бошқалар, 2022).

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва чиқиндиларни бошқариш ўртасида бевосита боғлиқлик борлиги ва изланишлари давомида Японияда қайта ишланган чиқиндилар улуши 100% ни ташкил қилиши, бир қатор Европа мамлакатларида чиқиндиларни қайта ишлаш улуши 60 фоиздан ошиши ёритиб ўтилган. Жанубий ва Шарқий Европанинг қолақ мамлакатлари чиқиндига кўмилиш амалиётини қўллаётганлигини, ўз навбатида, бу қайта ишлаш султ ривожланганлигини кўрсатди (Панасюк ва бошқалар, 2014).

Ризаев тадқиқоти давомида қайта ишлаш ҳажми бўйича полиетилен чиқиндиларни биринчи ўринга иккинчи ўринга эса плёнкаларни ажратди. Барча пластик чиқиндиларлардан

эгилювчан қадоқлаш (сумкалар ва плёнкалар) ва қаттиқ пластмассалардан (канистрлар, флаконлар ва шишалар). Қайта ишлаб чиқарувчилар орасида энг машхур чиқиндилар ва шунга мос равишда энг кўп тўпланадиган чиқиндилар полиетилен терефталат идишларидир (Рзаев, 2023).

Тадқиқот методологияси.

Қаттиқ маиший чиқиндиларни утилизация қилиш бўйича ёндашувларни таҳлил қилиш, ишлаб чиқилиши ва қўлланилиши мумкин бўлган маиший чиқиндиларни қайта ишлашнинг энг кенг тарқалган усулларини аниқлаш ва тавсифлаш, маиший чиқиндиларни қайта ишлаш ва қайта ишлаш усулларини тақдим этиш, шунингдек, маиший чиқиндиларни қайта ишлашга таъсир қилувчи омилларни аниқлашга қаратилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Чиқиндиларни қайта ишлаш икки йўналишда амалга оширилади:

иккиламчи материаллар ишлаб чиқариш
энергия ишлаб чиқариш.

Ривожланган мамлакатларда чиқиндилар иссиқлик ва электр энергияси ишлаб чиқариш, металл, пластмасса, шиша ва бошқа материалларни қайта ишлаш учун стратегик ресурс сифатида фойдаланадилар. Иқтисоди ривожланган давлатларда чиқиндидан энергия ишлаб чиқариш кенг тарқалган йўналишлардан бири бўлиб, чиқиндиларни қайта ишлашни рағбатлантириш, янги замоний технологияларни тадбиқ этиш, ишлаб чиқариш ускуналарига филтрлар қўйиш ва хом ашё сифатида улардан фойдаланишни йўлга қўйиш муҳим ҳисобланади.

Ҳар йили инсоният икки миллиард тоннадан ортиқ маиший чиқиндиларни ишлаб чиқаради ва бу сайёрамизни катта ахлатхонага айлантиришни таҳдид қилади. Ўзбекистона ахлатларни чиқарилиш куннинг долзарб муаммослиги билан ажралиб туради. Мамлакатимизда чиқиндини қайта ишлаш билан боғлиқ имкониятлар мавжуд эмас. Бироқ, келгуси йилларда вазият кескин ўзгармоқда. Сўнгги йилларда дунё бўйича чиқиндиларнинг кўпайиши ва чекланган ресурслар муаммоси энг долзарб муаммоларга айланиб улгурди. Ушбу муаммоларни ҳал қилишнинг самарали усулларидан бири бу зарарсизлантириш, утилизация қилиш, такрор фойдаланиш, шунингдек, кўп миқдордаги фойдали компонентларга эга бўлган маиший ҳамда ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш ва улардан такрор фойдаланиш натижада турли хил хўжалик соҳалари учун зарур бўлган функционал хусусиятларга эга хом ашё сифатида фойдаланиб (иккиламчи мақсадларда фойдаланиш) тегишли маҳсулотларни олишдир.

Мамлакатимизда маиший ҳамда ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш ва улардан такрор фойдаланишда атроф-муҳитнинг ифлосланишига олиб келмаган ҳолда ишлаб чиқаришни амалга ошириш чора-тадбирларни амалга ошириш. Чиқиндиларни қайта ишлаш доирасида тармоқлар ва ҳудудларнинг иқлим ўзгаришига нисбатан сезувчанлиги хусусиятларидан келиб чиқиб, экологик тоза иқтисодий ўсишни янада ривожлантириш ҳамда “яшил иқтисодиёт”ни таъминлаш унга мослашиш чора-тадбирлари ва инвестиция лойиҳалари амалга ошириш муҳимдир.

1-жадвал

Дунё бўйича чиқиндиларни қайта ишлаш рейтингини²²³

Ўрин	Давлат номи	Қайта ишланган чиқинди миқдори
1	Жанубий Корея	67.1 %
2	Самоа	57.6 %
3	Бенин	56.9 %
30	Ўзбекистон	31.6 %
94	Туркменистон	15.3 %
106	Қирғизистон	14.6 %
111	Тожикистон	13.9 %
175	Қозоқистон	3.8 %

²²³ Жадвал муаллиф ишланмаси

Ўзбекистонда XXI асрда энг долзарб муаммоларидан бири бу чиқиндилар билан боғлиқ жихатлардирвазият. Чиқиндиларни утилизация қилиш ва қайта ишлашнинг одатий тизимидан воз кечган ҳолда янги тизимини ишлаб чиқиш, бу соҳада жиддий ўзгаришлар қилишни таълаб этмоқда. Охирги йилларга келиб, маиший чиқиндиларнинг учдан биридан кўпроғи иккинчи ҳаётга эга бўляпти: чиқиндилар янги фойдали нарсалар учун хом ашёга айлантирилади. Масалан, 400 дона алюминий қутидан болалар велосипедини ишлаб чиқиш, 25 дона пластик бутилкадан жун кўйлаги яшаш мумкин, бир килограмм газетани ўнта рулонли туалет қоғозига, битта автомобил шинасидан 1 квадрат метр ўйин майдончаси юзаси қоплаш имконини беради. Лекин ҳозирги кунгача мамлакатимизда чиқиндиларнинг атиги беш-етти фоизи қайта ишланмоқда.

Ўзбекистон ҳудудларида чиқиндилар билан боғлиқ қандай муаммолар мавжуд, унинг ечимни қадай қилиб топиш чораларини кўриш, мамлакатда чиқиндиларни қайта ишлашга доир нима ўзгаришларни қилиш керак? Шу каби саволларга мақоламизда жавоб излашга ҳаракат қилдик.

Дунё аҳолисининг ўсиши урбанизация билан узвий боғлиқдир. Кўпгина олимларнинг фикрига кўра, сайёрамиздаги одамларнинг 80% шаҳарларда яшайди. Бу шуни англатадики, ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг мавжуд моделларида ҳеч нарса ўзгармаса, инсоният улкан чиқиндилар инқирозига дуч келади.

Чиқиндилар муаммоси ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, у йиллар давомида ривожланиб, аста-секин кучайиб боради. Ҳақиқат шуни англатмоқдаки, нафақат Ўзбекистон ҳудудида, балки бутун дунёда бу борада зарурий чораларни амалга ошириш долзарбдир.

XXI - аср бошларида саноат ишлаб чиқариш соҳасида дунё улкан муваффақиятларга эришди. Илмий ақл-идрокли технологияларни такомиллаштириш устида ишланмалар амалга оширилди, ишлаб чиқариш соҳасида рақамлаштириш таъминлаш чиқиндиларини қайта ишлар борасида зарурий ўзгаришлар қилинди.

Замонавий технологиялардан фойдаланишдан олдин инсон меҳнат омилидан фойдаланилган ҳолда чиқиндилар полигонларга кўмилган ва у ерда экотизимга зарар етказмасдан табиий равишда парчаланган. Қоғоз, шиша идишлар ва металлломлар кўпинча умумий чиқиндилар қутиларига ташланмай, ихтисослаштирилган йиғиш пунктларига топшириш ишлари йўлга қўйилган эди. 2-жадвал маълумотимизан чиқиндиларнинг парчаланиш даврларини кўришимиз мумкин.

2-жадвал

Чиқиндиларнинг парчаланиш вақтлари²²⁴

№	Чиқинди тури	Парчаланиш вақти	№	Чиқинди тури	Парчаланиш вақти
1	шиша идиш	1 миллион йил	10	сигарета қолдиқлари	10-12 йил
2	пластик ичимликлар идишлари	450 йил	11	жун кийимлар	1-5 йил
3	алюминий консерва	80-200 йил	12	сут қутилари	5 йил
4	кучланиш батареялари	100 йил	13	арқонлар	3-14 ой
5	каучукли этик	50-80 йил	14	пахта қўлқоп	3 ой
6	пластик стакан, тери, қалай консерва	50 йил	15	картон	2 ой
7	нейлон мато	30-40 йил	16	апельсин ёки банан қобиғи	2-5 ҳафта
8	чарм пойабзал	25-40 йил	17	қоғоз сочиқ	2-4 ҳафта
9	ёғоч	10-15 йил			

Синтетик материалларнинг пайдо бўлиши инсон ҳаётига жуда кўп қулайликлар келтириши билан бирга, жиддий чиқинди муаммосини келтириб чиқарди. Пластмасса жуда секин парчаланади, натижада барча қадоқлаш материаллари, саноат чиқиндилари

²²⁴ Жадвал муаллиф ишланмаси

ва бошқа полимер чиқиндилар чиқиндилар уйимини ҳосил қилинишига сабаб бўлмоқда. Шунини айтиш жоизки, органик чиқиндилар тез парчаланмиш хусусиятига эга, аммо пластмасса жуда секин парчаланми. Олдимизда турган муаммодан ташқари, чиқарилган чиқинди 2 та муаммони келтириб чиқаради:

- тупроқ ва ер ости сувларини захарлайди;
- полигондан атмосферага зарарли ис гази моддаларини чиқаради.

Чиқиндиларни полигонларда парчалаш жараёнида ёнғинлар ва кирувчи кимёвий реакциялар юзага келади, бунинг натижасида одамлар табиатда турли хил мутацияларни, шу жумладан, вирусли эпидемияларни вужудга келтиради. Шу сабабли, экотизимни барқарорлаштириш учун чиқиндиларни тўғри йўқ қилишдан ташқари, чиқиндиларни қайта ишлаш ва улардан хом- ашё материаллар олиш борасида ишларни амалга оширишимиз зарурдир.

Кўплаб иқтисоди ривожланган давлатларда чиқиндилардан энергия олиш чиқиндиларни бошқариш тизимининг муҳим элементи сифатида фойдаланилмоқда. Мисол тариқасида Европада чиқиндиларидан энергия ишлаб чиқариш заводлари конфедерацияси (CEWEP) маълумотларига кўра, 2018 йилда энергия ишлаб чиқариш учун ёқилган чиқиндилар улуши Европа Иттифоқи мамлакатларида ўртача 28% ни ташкил этди. Чиқиндилардан энергия олиш бўйича етакчилар қаторида ўзининг юқори экологик масъулияти билан машҳур мамлакатлар бор: Финляндия (57 фоиз), Швеция (53 фоиз), Дания (51 фоиз).

Бундан ташқари, чиқиндилар массасининг ҳажми анча кичик, ҳозирги кунда чиқиндилар муаммоси назардан четда қолдириб бўлмайди. Ҳаддан ташқари тўлдирилган чиқинди қутилари ёмон кўринади ва ёмон ҳид чиқаради, айниқса ёзда. Чиқиндиларнинг енгил фракциялари шамол томонидан ҳудудлар бўйлаб тарқалади ва чиқинди қутилари ўзига каламушлар, қушлар ва қаровсиз ҳайвонларнинг эътиборини тартади. Шу сабабли мамлакатимизда ҳам иккиламчи хом-ашёни қайта ишлаш даражасини ижобий деб бўлмайди. Шаҳар аҳолиси томонидан чиқарилаётган чиқиндиларни битта чиқинди қутисига ташлашлари натижасида аралаштирилган фойдали фракциялар қайта ишлаш учун яроқсиз бўлиб қолади. Аҳоли томонидан чиқарилаётган чиқиндиларни ташлаш учун алоҳида яшиқларни ўрнатилиши чиқиндиларни қайта ишлаш жараёнида бир мунча енгилликларга олиб келади.

Хулоса ва таклифлар.

Бу муаммоларни ҳал қилиш бирламчи усулларида бири бу одамлар онгида экологик маданиятни шакллантириш ва чиқиндиларга бўлган муносабатни ўзгартириш орқали “яшил иқтисодиёт”ни таъмилашга эришиш. Агар чиқиндилар билан боғлиқ ҳолатга барҳам бермас эканмиз чиқиндилар инқирозга олиб келиши табиийдир. Бунинг ечими сифатида республикада чиқиндилар билан боғлиқ ишларни амалга ошириш тизимини ислоҳ қилиш доирасида ҳудудларни санитар тозалаш бўйича кўрсатиладиган хизматлар сифатини ошириш, маиший чиқиндиларни тўплаш ва ҳудудлардан олиб чиқиш соҳасига тадбиркорлик субъектларини фаол жалб қилиш бўйича чора-тадбирлар амалга ошириш, соҳада юзага келаётган жиддий камчилик ва муаммолар мавжуд, шулардан:

- ҳозирги кунда мавжуд полигонларнинг ҳолати экология ва санитария талабларига жавоб бермайди, улар фаолиятида қайта кўриб чиқиш, утилизация қилиш ва ёқиш тизимлари йўлга қўйилмаган ва бошқарув тизими тўғри йўлга қўйилмаганлиги сабабли айрим полигонлар тартибсиз шаклланган;

- чиқинди хизматлари учун тўлов сўнгги 4 йил давомида қайта кўриб чиқилмаганлиги тадбиркорлик субъектлари ҳисобланган санитар тозалаш корхоналарининг иқтисодий ҳолатига салбий таъсир кўрсатган, оқибатда чиқиндиларни тўплаш, олиб чиқиб кетиш, саралаш ва қайта ишлаш ишлари тўлақонли ва самарали равишда амалга оширилмаган;

- санитар тозалаш хизматлари учун тўловларни амалга оширишда инсон омилининг юқорилиги, марказлашган электрон тўлов тизимининг тўлиқ жорий қилинмаганлиги ҳамда идоралараро тизимлар билан интеграция қилинмаганлиги натижасида кўрсатилган хизматлар учун тўловлар бўйича дебитор қарздорликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда;

- юридик шахсларга чиқиндиларни тўplash ва олиб чиқиб кетиш бўйича хизмат кўрсатиш юзасидан шартномалар тузилмаган ҳамда бу масалада юридик шахсларнинг масъулияти белгиланмаган.

Юқоридагилардан келиб чиқган ҳолда, чиқиндиларни қайта ишлашга доир кўйидаги ишларни амалга оширишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- чиқиндиларни чиқарилиши борасида меъёр чегаралардан ошиб кетмаган ҳолда амалга оширилишга алоҳида эътибор қаратиш. Чиқиндиларни чиқариш, чегарасидан ошиб кетгани учун корхоналарнинг кўшимча ҳақ тўлаши ва қайта ишлаганларни мукофотлаш;

- қаттиқ ва майший чиқиндиларни утилизация қилиш чегарасини яратиш.

- нефтни қайта ишлаш, машинасозлик, кимё каби йирик компанияларга қайта ишлаш мажбуриятларини юклаш;

- чиқиндиларни утилизация қилиш билан шуғулланувчи хўжалик субъектларга турли имтиёзлар бериш ва уларни рағбатлантириш;

- аҳолини экологик саводхонлини ва ва экологик маданиятини шакиллантириш;

- қаттиқ ва майший чиқиндиларни қайта ишлашда “яшил” қоидага амал қиливчи хўжалик субъектларни давлат томонидан рағбатлантириш.

Чиқиндиларни бошқариш инфратузилмасини тўлақонли тарзда яратиш учун одамлар онгига чиқинди реал иқтисодий фойда келтирувчи стратегик ресурс эканлигини сингдириш, бу эса ўз навбатида мамлакатимизда чиқиндиларни қайта ишлаш ва утилизация қилиш билан боғлиқ вазиятни янада яхшилашга ёрдам беради

Адабиётлар / Литература / Reference:

Мубаракшина Ф.Д, Гусева А.А. (2011) *Современные проблемы и технологии переработки мусора в России и за рубежом.* журнал Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. научная статья. стр 95-98

Осинов А.Б, Сергеева А.В (2022) *Обеспечение экологичности технических систем при утилизации отходов.* Статья. журнал Техничко-технологические проблемы сервиса №1(59) стр.77

Панасюк А.Л, Кузьмина Е.И, Свиридов Д.А, Косцова Т.Е. (2014) «Глубокая переработка отходов виноделия с применением экстракции диоксидом углерода» научный журнал, ИЗДАТЕЛЬСТВО ООО «Издательство «Пищевая промышленность» стр.18

Рзаев Константин (2023) *В России сегодня самые высокие в мире цены на вторичные отходы.* Журнал ВЕДЕМОСТИ. Статья; Москва.

Фармон (2022) *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022 - 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сон.*

Фармон (2024) *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 6 январдаги “Чиқиндиларни бошқариш тизимини такомиллаштириш ва уларнинг экологик вазиятга салбий таъсирини камайтириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5-сон.*